

DESPRE LOGICA STOICILOR

MARIUS DOBRE

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”,
Academia Română

ON THE STOIC LOGIC

Abstract. The article presents a series of elements of Stoic logic on some of the most important issues identified by commentators such as: the conception of Stoic logic, the problem of truth, the theory of signs and significance, definition, genres, categories, notions, propositions, propositional connectives, arguments, paradoxes, and, finally, the relationship of Stoic logic with Aristotelian logic.

Keywords: logic of propositions, logic of terms, Aristotelian logic, Stoic logic.

1. CONSIDERAȚIUNI INTRODUCTIVE ASUPRA ȘCOLII STOICE

Stoicismul, scrie Bertrand Russell, este „cel mai puțin grecesc” curent filosofic antic, primii stoici fiind în majoritate siriieni, ultimii în majoritate romani, și „se caracterizează prin îngustime afectivă și printr-un anume fanatism, dar cuprinde și elemente religioase de care lumea avea nevoie și pe care grecii păreau a nu fi în măsură să le ofere”¹. Este, probabil, destul de exagerată remarca lui Russell referitoare la „grecismul” stoicilor, fiind evident pentru restul istoricilor filosofiei că leagănul stoicismului a fost Grecia veche. De altfel, stoicismul își află apariția, din punct de vedere istoric, în perioada elenistică care e situată în timp după moartea lui Alexandru cel Mare (323 î.H.) până la anexarea Egiptului de către Imperiul Roman (după 31 î.H.), alături de epicureism, cinism și scepticism.

Tot așa, istoricii filosofiei sunt de părere că filosofia elenistică (fie că e vorba de stoici, epicureici, cinici sau sceptici) se caracterizează prin preocuparea prioritară pentru etică, deși contribuțiile în alte domenii ale filosofiei sunt foarte importante de asemenea. În acest sens, s-ar putea spune că Platon și Aristotel atinseseră un vârf al cercetării speculative în perioada anterioară, acum era momentul preocupării pentru fericirea sau starea de bine a omului.

¹ Bertrand Russell, *Istoria filosofiei occidentale*, vol. I, Editura Humanitas, București, 2005, p. 273.

Stoicii împărțeau filosofia în trei părți: logica, fizica și etica. În urma lui Aristotel, și ei consideră importantă separarea disciplinară a filosofiei (o preocupare mai intensă decât în epoca prearistotelică), iar scrierile lor urmăreau în principal această împărțire ce corespundea direcțiilor lor de interes – cercetarea universului, înțelegerea acestuia și comportamentul omului în funcție de organizarea și înțelegerea universului. În ciuda acestei abordări disciplinare, s-a spus că stoicismul nu „fragmentează” viața spirituală a omului: „Școala stoică nu este nici un institut științific de cercetare dezinteresată, nici o școală teologică unde se reduc în sistem dogmele despre Dumnezeu și Univers, (...) nici o simplă școală de morală unde se învață și se practică exerciții spirituale și ascetismul moral. Și totuși stoicismul este sau se vrea a fi toate acestea la un loc”². În zilele noastre, cea mai cunoscută este doctrina etică; logica a fost redescoperită / apreciată târziu, mai ales odată cu dezvoltarea logicii simbolice, poate din cauza faptului că logica stoicilor a fost neînțeleasă timp de secole, când, de fapt, ea reprezenta o autentică „mare realizare” a gândirii antice³. Logica ar fi fost abandonată la un moment dat din cauza faptului că societatea, începând cu secolul I î.H., avea noi nevoi, deci și stoicismul trebuia transformat într-o doctrină predominant etică și practică (mai ales în perioada romană)⁴.

Din nefericire, din scrierile lor nu au rămas decât fragmente, ei fiind cunoscuți îndeosebi prin mărturiile altora, dintre care se detașează unul dintre adversarii lor, scepticul Sextus Empiricus (ale cărui lucrări au fost recuperate totuși mai târziu, spre deosebire de lucrările stoicilor), autor care le prezenta ideile pentru a-i combate în maniera sceptică bine cunoscută și care îi considera emblematici pentru filosofia dogmatică. Nu ar fi fost imposibil ca stoicii să fi deținut în istoria filosofiei un rol chiar mai mare decât cel al lui Platon sau Aristotel dacă s-ar fi păstrat măcar o parte din operele lor. Pentru dispariția operelor stoicilor, s-au găsit unele explicații (firește, în afara istoriei potrivnice culturii antice de la un moment dat în perioada medievală sau chiar în afara ghinionului): lipsa unor discipoli și comentatori devotați cum au avut Platon și Aristotel în vremea lor și mai târziu (deși se pare că, după unele mărturii, în urma lui Chrysippos, au fost filosofi care reduceau învățământul stoic la predarea ideilor logice ale acestuia⁵), dar și lipsa popularității filosofiei stoice printre contemporanii săi din cauza stilului obscur și difuz (cu o argumentare întreruptă deseori de etimologii și citate)⁶;

² Émile Bréhier, *Introduction à l'étude du stoïcisme*, în *Les stoïciens*, Bibliothèque de la Pléiade, NRF, Gallimard, Paris, 1962, p. LVIII.

³ Vezi și J.M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, translated and edited by Ivo Thomas, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1961, p. 109.

⁴ Émile Bréhier, *Introduction à l'étude du stoïcisme*, p. LXIV–LXV.

⁵ Este vorba de Epictet, care „deplângea” acest „catehism rostit pe de rost”, apud Émile Bréhier, *Introduction à l'étude du stoïcisme*, p. LXIII.

⁶ Émile Bréhier, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, nouvelle édition revue, Éditions des Archives Contemporaines, Paris, 2014, p. 18–19. Vezi și nota anterioară.

în plus, în Antichitatea târzie, erau „prețuite” teologia și retorica, iar gândirea formală, riguroasă, a fost atât de discreditată, „încât toate lucrările lui Chrysippos au dispărut”⁷.

În studierea logicii stoicilor sunt pomeniți de-a lungul timpului îndeosebi trei filosofi (Zenon, Cleanthes și Chrysippos), remarcabili pentru realizările lor. Cei trei fac parte din prima perioadă a stoicismului, așa-numitul stoicism vechi (sec. IV–III î.H.), diferit de stoicismul mijlociu (sec. I î.H., având ca reprezentanți pe mai puțin cunoscuții Posidonius și Panetius) și de noul stoicism (cel al perioadei romane, cu reprezentanți de seamă precum Seneca, Epictet, Marc Aureliu)⁸.

Zenon din Cition (Cipru) (circa 350–260 î.H.), fondatorul școlii filosofice stoice, a luat mai întâi contact cu filosofia cinicilor, de unde a preluat unele idei; a scris mai multe lucrări (unele titluri ni le prezintă Diogenes Laertios). Ajuns la Atena cu afaceri, rămâne aici și începe să predea filosofie plimbându-se „în sus și în jos” pe sub colonada pictată sau Porticul lui Peisinas⁹ (de unde și numele școlii, de la „stoa”=portic). Diogenes Laertios găsește de cuviință să prezinte pe larg doctrina stoicilor în capitolul dedicat lui Zenon, probabil datorită faptului că el a fost întemeietorul școlii¹⁰.

Cleanthes din Assos (circa 330–230 î.H.), sosit la Atena, îl cunoaște pe Zenon și aderă la filosofia acestuia. După moartea lui Zenon, preia conducerea școlii vreo 30 de ani, timp în care scrie câteva zeci de cărți (o listă a acestora este oferită de către Diogenes Laertios).

Chrysippos (circa 280 î.H.–205 î.H.), elev al lui Cleanthes, conduce la rândul său școala stoică, impunându-se ca o personalitate decisivă în cadrul stoicismului: „N-ar fi nici Porticul măreț fără Chrisippos”¹¹. S-a remarcat ca un teribil dialectician, așa încât s-a spus că, „dacă zeii ar face dialectică, ea n-ar fi alta decât cea a lui Chrysippos”¹². Surse antice, printre care și Diogenes Laertios, îi atribuie câteva sute de cărți. Posteritatea îi va reține drept preocupare principală dialectica, a cărei dezvoltare putea sprijini întreaga doctrină stoică¹³. Mai mult, dialectica stoică ar fi invenția lui Chrysippos¹⁴, Zenon având în vedere mai mult preocuparea pentru criteriul adevărului și pentru retorică, iar Cleanthes ar fi avut o singură intervenție dialectică remarcabilă într-o dezbatere asupra destinului; Chrysippos, în schimb, conform listei de lucrări oferite de Diogenes Laertios, era minuțios și nu scăpa nicio ocazie de a dezbate pe teren dialectic. Nici succesorii săi nu au avut

⁷ William Kneale, Martha Kneale, *Dezvoltarea logicii*, vol. I, Editura Dacia, București, Cluj-Napoca, 1974, p. 181–182.

⁸ Émile Bréhier, *Introduction à l'étude du stoïcisme*, p. LXIII.

⁹ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, VII, 5.

¹⁰ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 38.

¹¹ *Ibidem*, VII, 183.

¹² *Ibidem*, VII, 180.

¹³ Émile Bréhier, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, p. 59–60.

¹⁴ *Ibidem*, p. 60–61.

interes pentru dialectică, în timp ce el avea ambiția de a face din dialectică o știință¹⁵. Astfel, după cum s-a spus, Chrysippos a fost în domeniul logicii la fel de exponențial pentru școala filosofică stoică precum Aristotel pentru școala filosofică peripatetică¹⁶.

Mai mulți cercetători (precum Benson Mates, J.M. Bochenski, William și Martha Kneale sau Tadeusz Kotarbinski) leagă logica stoicilor de logica megaricilor (sau, cel puțin, sunt studiate împreună), având în fapt o serie de preocupări comune (dintre care se detașează studiul condiționalului) datorate desigur și filiației filosofice dintre școala megarică și cea stoică. S-a alcătuit o filiație mai amănunțită pentru școala stoică și cea megarică¹⁷: Euclid din Megara (cel care dă numele școlii megarice), un discipol al lui Socrate, a avut trei urmași – Thrasymachos, Ichtyas și Ebulide; ultimii doi, pe linie megarică, ar fi avut ca elev pe Apollonius Cronos, acesta pe Diodoros Cronos, iar Diodoros pe Philon; Thrasymachos ar fi avut ca urmași pe Stilpon, Zenon, Cleanthes și Chrysippos, ultimii trei reprezentând vechea școală stoică.

2. LOGICA STOICILOR

Vom expune în cele ce urmează o serie de elemente de logică stoică reperând cele mai importante probleme identificate de către comentatori până în acest moment: concepția despre logică a stoicilor, problema adevărului, teoria asupra semnelor și semnificației, definiția, genurile, categoriile, noțiunile, propozițiile, conectivele propoziționale, argumentele, paradoxele și, în fine, raportul logicii stoicilor cu logica aristotelică. Din păcate, așa cum s-a observat¹⁸, vechii comentatori și istorici ai filosofiei vorbesc despre logica stoicilor în genere, despre problemele discutate de ei, punctând rar contribuția unuia sau altuia dintre stoici, astfel încât cercetătorul contemporan trebuie să facă la fel.

Concepția despre logică. Zenon ar fi fost primul dintre stoici care a împărțit filosofia în trei părți – fizica, etica și logica¹⁹ – urmat apoi și de Chrysippos; în această împărțire, filosofia ar fi ca un animal, iar logica ar corespunde prin analogie oaselor și tendoanelor, etica părților carnoase și fizica sufletului²⁰.

¹⁵ *Ibidem*, p. 61–62.

¹⁶ Jonathan Barnes, *Aristotle and Stoic Logic*, în: Katerina Ierodiakonou (ed.), *Topics in Stoic Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 2005, p. 24.

¹⁷ Vezi, de pildă, Benson Mates, *Stoic Logic*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1973, p. 36. Această lucrare este una de referință în studiul logicii stoicilor, motiv pentru care vom urma și noi unele trasee indicate aici.

¹⁸ De pildă, Jonathan Barnes, *op. cit.*, p. 39.

¹⁹ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, VII, 39.

²⁰ *Ibidem*, VII, 40.

(Alte două analogii: oul – coaja este logica, albușul este etica, gălbenușul este fizica; grădina: logica este gardul înconjurător, etica este recolta, fizica reprezintă solul și copacii.) Logica este deci, conform analogiei, foarte importantă și pentru celelalte părți ale filosofiei: ea este „indispensabilă”, o virtute fără studiul căreia „înțeleptul nu se poate feri să nu greșească niciodată în raționament; ea îi dă putința de a deosebi adevărul de eroare și de a vedea ce este credibil și ceea ce este ambiguu, fără ea nu se pot pune întrebări și da răspunsuri cu metodă”²¹; sau: „toate lucrurile sunt deosebite cu ajutorul studiului logicii, tot ce intră în domeniul fizicii, (...) ca și tot ce aparține eticii”²². (În paranteză fie spus, se pare că stoicii ar fi fost primii care au folosit denumirea de logică, fără ca termenul să se fi impus, mergându-se în continuare cu denumirea de dialectică²³.) Stoicii ar fi fost deci, cum spuneam mai sus, filosofi preocupați mai pregnant de abordarea disciplinară în filosofie. Aceasta se vede și în împărțirea logicii în dialectică și retorică (Zenon ar fi folosit următoarea metaforă pentru a distinge cele două: retorica este mâna deschisă, dialectica, mâna închisă), iar în cadrul dialecticii sunt cuprinse subiectele discursului și limba, în timp ce retorica ar avea trei subdomenii – deliberativul, judiciarul și laudativul²⁴; cele două primesc și două definiții mai largi: dialectica este „știința de a discuta corect subiectele prin întrebare și răspuns”, iar retorica „știința de a vorbi bine despre chestiunile expuse în mod amplu”²⁵. În cadrul „subiectelor”, cum scrie Diogenes Laertios, de fapt în cadrul logicii propriu-zise, există următoarele probleme de dezbătut, prezentate și ca subdomenii: problema reprezentării, problema judecății, a genurilor și speciilor, argumentele, modurile, silogismele și sofismele²⁶. În fine, pentru a sublinia importanța celor două discipline, s-a spus și că dialectica și retorica sunt în același timp „virtuți”, dar și științe; „pentru stoici, orice virtute este o știință”²⁷.

Multe alte probleme discutate de către stoici în cadrul dialecticii și-ar găsi locul astăzi în lingvistică sau în epistemologie²⁸. În acest ansamblu al preocupărilor de logică, dialectica ocupa un rol principal: „Doar stoicii vor ca dialectica să fie, nu ca la Aristotel, știința verosimilului, ci, precum logica însăși, știința adevărului și falsului; să nu fie o artă a persuasiunii, ci o artă a demonstrației”²⁹.

Din cele spuse mai sus decurge că logica nu mai este un simplu instrument („organon”) ca la Aristotel, ci o parte propriu-zisă a filosofiei, căci, în măsura în care se ocupă, pe lângă probleme de argumentare pur logică, și de relația dintre

²¹ *Ibidem*, VII, 46–47.

²² *Ibidem*, VII, 83.

²³ Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, vol. I, Editura Tehnică, București, 1993, p. 274.

²⁴ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 42-43.

²⁵ *Ibidem*, VII, 42.

²⁶ *Ibidem*, VII, 43.

²⁷ Jean-Baptiste Gourinat, *Le stoïcisme*, 5e édition, PUF, Paris, 2017, p. 22.

²⁸ William Kneale, Martha Kneale, *op. cit.*, p. 154.

²⁹ Émile Bréhier, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, p. 64.

lucruri și exprimarea lor lingvistică și, mai departe, și de valoarea de adevăr a exprimărilor lingvistice despre lucruri, logica devine filosofie. Și, după cum se va vedea mai târziu, o altă mare diferență dintre logica lui Aristotel și cea a stoicilor este că prima se ocupă de termeni (și de asocierea lor), a doua se ocupă de propoziții; deci, în limbaj modern, prima este o logică a termenilor, a doua este o logică a propozițiilor³⁰.

Și mai e de făcut o observație: stoicii acordau o mare importanță limbajului, întrucât gândirea nu se poate materializa decât în exprimarea ei lingvistică. Și Aristotel, mai înainte, acorda o la fel de mare importanță limbajului, de vreme ce a și fost acuzat că filosofia sa se bazează pe categoriile limbii grecești (nume, adjective etc.). Și să nu uităm de dialogul *Cratylus* al lui Platon, unde avem un studiu aplicat asupra cuvântului. Ceea ce înseamnă că reproducerea verbală a gândului reprezenta în sine o problemă delicată în filosofia greacă veche în genere, iar stoicii nu o puteau ocoli.

Oricum, logica stoicilor reprezintă a doua mare contribuție a filosofiei vechi grecești în logică³¹.

Problema adevărului. Aici un loc important îl ocupă chestiunea reprezentării care este o imagine în intelect a obiectului perceput sau, conform lui Zenon, „o imprimare asupra sufletului” (ca analogie este folosită imprimarea lăsată de un inel pe ceară)³²; mai târziu, Chrysippos nu va mai vorbi de imprimare, un termen criticat de sceptici, ci de „schimbare”, „modificare” sau „alterare” (reprezentarea ar fi deci o modificare în suflet)³³. Reprezentarea este, la stoici, primul moment al cunoașterii și poate fi comprehensivă („produsă de un obiect real, fiind imprimată și întipărită în conformitate cu acel obiect”) sau necomprehensivă (nu provine de la un obiect real sau provine de la un obiect real, dar nu este clară și distinctă)³⁴; reprezentarea comprehensivă, cataleptică (de la „catalepsis”=comprehensiune), are aprobarea sufletului prin forța evidenței sale, în timp ce reprezentarea necomprehensivă, acataleptică, nu are aprobarea sufletului. Mai departe, reprezentarea poate fi senzorială (provine de la un obiect prin intermediul simțurilor) sau nesenzorială (provine prin rațiune de la obiecte corporale)³⁵. Au fost pomenite și alte clasificări ale reprezentării; de pildă, anumite reprezentări sunt persuasive

³⁰ Vezi și J.M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, p. 108; de asemenea, Jan Lukasiewicz, *On the History of the Logic of Propositions*, în *Selected Works*, North Holland Publishing Company – Amsterdam, London, PWN – Polish Scientific Publishers – Warszawa, 1970, p. 197–198.

³¹ J.M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, p. 109.

³² Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 45.

³³ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VII, 229–230. Legat de această lucrare, am folosit o traducere engleză și una franceză a Cărților VII și VIII din *Adversus Mathematicos*, cărți cunoscute sub titlul *Contra logicienilor: Against the Logiciens*, traducere de Richard Bett, Cambridge University Press, 2005; *Contre les logiciens*, traducere de René Lefebvre, Les Belles Lettres, Paris, 2019.

³⁴ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 46.

³⁵ *Ibidem*, VII, 51.

(cele ce sunt manifeste precum „E ziuă”, „Acum discut”), altele nonpersuasive (cele care împiedică asentimentul nostru precum „Dacă este ziuă, soarele nu este deasupra pământului”), altele și persuasive, și nonpersuasive în același timp (puse în relație cu ceva, ele devin când persuasive, când nonpersuasive, precum cele ce apar în argumentele dificile – și aici, în lipsă de exemple, unii comentatori sugerează să ne gândim la paradoxe) și altele nici persuasive, nici nonpersuasive (reprezentări de genul „Stelele sunt în număr par”); dintre cele persuasive unele sunt adevărate (cele cărora le atribuim ceva adevărat, precum „Este ziuă”), altele false (rama bărcii afundată în apă este îndoită), altele adevărate și false (ca în situația când cineva îl visează pe Dion stând alături, el fiind realmente o ființă vie), altele nici adevărate, nici false (reprezentările generice: deși „speciile lor sunt așa sau altfel, genurile lor nu sunt nici așa, nici altfel; de exemplu, oamenii, unii sunt greci, alții barbari, dar omul generic nu este nici grec, nici barbar”)³⁶. Ș. a. m. d.

Observăm că ideea de reprezentare comprehensivă conduce la ideea pe care ne-o formăm despre adevăr, iar Zenon, dar și Chrysippos o declară explicit chiar criteriul adevărului³⁷.

Comentatorii au declarat din capul locului că avem de-a face cu o teorie empiristă asupra adevărului: gândirea nu are un conținut propriu, a priori, ea se alimentează cu ajutorul simțurilor sau, în termenii empirismului britanic de mai târziu, nu există nimic în intelect care să nu fi fost mai întâi în simțuri. Chiar și noțiunile care nu se alimentează direct din experiență au la bază experiența și sunt obținute fie ca niște concluzii ale unui raționament (de exemplu, noțiunea de zei vine prin concluzie din frumusețea și ordinea lumii), fie sub forma unei „specii de inducție rațională” (noțiunea de bine vine prin comparația făcută între actele „simțite imediat ca bune”)³⁸. Este o răsturnare a teoriei platoniciene a cunoașterii, unde „adevărul nu există decât în raportul său cu lumea inteligibilă”³⁹.

Asupra semnelor și semnificației. Un concept aparte în doctrina sceptică este așa-numitul *lektón*, a cărei traducere este dificilă; s-au încercat variante de traducere precum: „ceea ce este exprimat”, „ceea ce este înțeles”, *lektón*-ul fiind legat în toate variantele de problema semnificației. Lipsa textelor stoice pe această temă a făcut dificilă și stabilirea statutului precis al acestei noțiuni, iar istoricii filosofiei recomandă prudență în tratarea ei. Conform lui Diogenes Laertios, prin exprimabil se înțelege „expresia care corespunde unei reprezentări raționale”⁴⁰. Mai multe detalii avem de la Sextus Empiricus: „(...) stoicii spun că trei lucruri sunt în legătură: lucrul semnat, lucrul ce semnifică și lucrul existent; și, dintre

³⁶ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VII, 242–246.

³⁷ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 54.

³⁸ Émile Bréhier, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, p. 66–67.

³⁹ *Ibidem*, p. 81.

⁴⁰ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 63.

acestea, lucrul ce semnifică este sunetul (vorbirea – n.n.), «Dion», de exemplu; lucrul semnat este lucrul indicat astfel și pe care îl sesizăm ca existând prin intelectul nostru și pe care barbarii nu îl înțeleg, deși aud sunetul; iar lucrul care există este obiectul extern real, precum Dion însuși. Iar dintre acestea două sunt corporale – sunetul și lucrul însuși – iar unul este incorporeal și exprimabil, și este adevărat sau fals⁴¹; de asemenea: „(...) *lektón* este ceea ce subzistă conform cu o prezentare rațională, iar o prezentare rațională este cea în care ceea ce este prezentat poate fi transmis prin vorbire”⁴². Din cele de mai sus decurg următoarele: „lekta sunt semnificate în vorbirea cu înțeles, (...) sunt incorporale și (...) o clasă importantă de lekta sunt calificate ca adevărate sau false”⁴³.

De problema semnificației se leagă și concepția stoică asupra semnelor. Sextus Empiricus scrie că stoicii considerau semnul un fel de lekton exprimabil printr-un „antecedent adevărat dintr-un condițional valid, conducând la descoperirea consecventului”⁴⁴; de exemplu, în condiționalul „Dacă este ziuă, este lumină. Este ziuă, deci este lumină”, antecedentul, deși pleacă de la ceva adevărat și ajunge la ceva adevărat, el nu conduce la descoperirea consecventului, întrucât „Este lumină” este clar, evident, dacă este ziuă; dar în condiționalul „Dacă această femeie are lapte, atunci ea a născut” antecedentul conduce la descoperirea consecventului⁴⁵. Antecedentul reprezintă aici un semn: faptul că femeia are lapte are o semnificație, este un semn că femeia a născut. Cum lucrurile pot fi sau vizibile (manifeste), sau ascunse, semnele care le reprezintă sunt clare sau mai puțin clare⁴⁶. Semnele lucrurilor vizibile, prezente nu ridică probleme, dar semnele lucrurilor ascunse sau ocazional ascunse necesită anumite precizări (prilej pentru sceptici de a ataca doctrina semnelor la stoici). Există semne comemorative pentru lucruri ascunse sau ocazional ascunse care au o perfectă îndreptățire (cum ar fi cazul fumului ca semn al focului, al cicatricii ca semn al unei răni mai vechi), dar există și semne indicative care se referă la lucruri ascunse prin natura lor și care ridică dificultăți, căci semnul nu poate fi asociat cu semnificatul lui (sufletul este un lucru ascuns prin natura lui, iar semnul lui ar fi mișcarea corpului).

Definiția. Redăm aici textul lui Diogenes Laertios, suficient de relevant în această privință: „Antipatros, în prima Carte a scrierii sale *Despre definiții*, spune că definiția este o propoziție care indică obiectul său în mod analitic și complet sau, după Chrysippos, în cartea sa *Despre definiții*, este o redare a particularității. Descrierea este o propoziție care prezintă lucrurile într-un mod sumar sau este o

⁴¹ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VIII, 11–12.

⁴² *Ibidem*, VIII, 70.

⁴³ William Kneale, Martha Kneale, *op. cit.*, p. 156.

⁴⁴ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VIII, 245.

⁴⁵ *Ibidem*, VIII, 251–252.

⁴⁶ *Ibidem*, VIII, 141–155.

definiție mai simplă, îndeplinind funcțiile unei definiții⁴⁷. Acest pasaj a fost interpretat în așa fel încât se poate spune că stoicii nu mai iau în considerare structura definiției în manieră aristotelică (prin gen proxim și diferență specifică), nu mai discută de gen, specie sau esență, ci de enumerarea „caracterelor proprii” ale fiecărui lucru, nu mai indică diferența specifică, ci enumeră diferențele⁴⁸; în definiție, găsim „un total de atribute care permit să deosebim lucrul în cauză de un altul”⁴⁹.

Despre genuri. Genul, la stoici, nu mai are importanța pe care o avea în logica aristotelică (clădită, cum s-a spus, pe „considerații asupra genurilor și speciilor”⁵⁰). Definiția genului ar reflecta concepția lor nominalistă: „Genul este cuprinderea într-un singur tot a unui număr cât mai mare de obiecte de gândire indivizibile; de exemplu, animal, pentru că aici sunt cuprinse diferitele feluri de animale”⁵¹. Ca și în cazul definiției, se pare că avem de-a face din nou cu o enumerare în cadrul genului. Dar genurile sau speciile nu reflectă de fapt nicio realitate, sunt simple nume, convenții⁵².

Despre categorii. Deasupra tuturor se află „ceva-ul” sau „ceea ce este” („ti” – în greacă, în engleză s-a tradus cu „what is”⁵³), este primul gen sau genul suprem. Despre acesta, știm mai multe dintr-un text al lui Seneca: „Genus generalissim – *ceea ce este* – nu are nimic deasupra lui: principiul lucrurilor, el le domină pe toate. (...) Primul gen este, în ideea unora dintre stoici, ceea ce ei numesc *ceva – quiddam*. Iată de unde le vine această idee. În natură sunt lucruri care există și lucruri care nu există. Însă natura cuprinde chiar și pe celelalte creații fantastice ale spiritului, cărora s-a convenit să li se dea o formă, deși ele nu au o substanță”⁵⁴. Sub acest gen, mai putem contabiliza⁵⁵: Substratul („desemnează materia unui lucru ca atare, făcând însă abstracție de orice determinare”), Calitatea („determină materia nedeterminată și o face să fie ceva definit; calitățile, împreună cu substratul, formează lucrurile particulare”), Starea („ceea ce se poate afirma despre un lucru întâmplător, fără a fi în raport cu altceva: mărimea, locul, timpul, acțiunea, pasiunea, posesiunea, mișcarea” etc., reunind unele categorii aristotelice

⁴⁷ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 60.

⁴⁸ Victor Brochard, *La logique des stoïciens*, în vol. *Études de philosophie ancienne et de philosophie moderne*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1912, p. 223, 244.

⁴⁹ Anton Dumitriu, *op. cit.*, 1993, p. 287.

⁵⁰ Victor Brochard, *op. cit.*, deuxième étude, p. 239.

⁵¹ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 60.

⁵² Arnold Reymond, *La logique stoïcienne*, în „Revue de théologie et de philosophie”, tome XII, nr. 72, 1929, p. 167. <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=rtp-003:1929:17::420>, accesat la 26.01.2021.

⁵³ Vezi, de pildă, J.M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, p. 113.

⁵⁴ Seneca, *Scrisori către Lucilius*, Epistola 58, apud Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 288.

⁵⁵ După Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 289.

la care stoicii renunțaseră), Relația dintre stări (privește determinări precum stânga, dreapta, paternitate, rudenie etc.).

Despre noțiune. Tot după mărturia lui Diogenes Laertios, noțiunile ne provin pe mai multe căi, conform stoicilor: prin contact direct de la lucrurile sensibile, prin asemănare, precum noțiunea lui Socrate pornind de la bustul lui, prin analogie, precum noțiunile obținute prin amplificare cum este cea de ciclop sau prin micșorare cum este cea de pigmeu, prin transpunere precum noțiunea de ființă cu ochi pe piept, prin compunere precum noțiunea de hipocentaur, și prin opoziție, precum noțiunea de moarte⁵⁶.

Propoziția. „Judecata e ceea ce este adevărat sau fals sau un lucru complet în sine, care, luat în sine, poate fi afirmat sau negat, cum spune Chrysippos în ale sale *Definiții dialectice*: O judecată este ceea ce poate fi negat sau afirmat pentru sine, de exemplu «E ziuă» sau «Dion se plimbă»”⁵⁷. Judecata este concepută de către stoici ca o expresie (propoziție) capabilă să primească valori de adevăr⁵⁸ și se distinge de întrebare sau imperativ care nu primesc valori de adevăr⁵⁹.

Ca și în logica aristotelică, și în logica stoică găsim clasificări ale propozițiilor⁶⁰. Astfel, propozițiile pot fi simple („Este ziuă”) sau non-simple (compuse din propoziții simple; de exemplu, „Dacă e ziuă, e lumină”); această clasificare este corespunzătoare celei din logica modernă care împarte propozițiile în atomare și moleculare. Propozițiile simple pot fi negative („Nu este ziuă”), negatoare (conțin o particulă negativă și un predicat negator: „Nimeni nu se plimbă”), privative (conțin o particulă privativă și o judecată virtuală: „Acest om este neom”), afirmative (conțin un substantiv la nominativ și un predicat: „Dion se plimbă”), indicative (conțin un demonstrativ la nominativ și un predicat: „Acesta se plimbă”), nedefinite (conțin unul sau mai multe cuvinte nedefinite: „Cineva se plimbă”, „Acela se mișcă”); o altă clasificare a propozițiilor simple vine pe filiera Sextus Empiricus⁶¹: definite („Acesta se plimbă”, „Acesta e așezat”, desemnând un om anume), indefinite (conțin o particulă indefinită: „Cineva se plimbă”), intermediare (nu sunt nici indefinite, căci se referă la un obiect particular, nici definite, căci nu sunt spuse despre ceva anume: „Un om este așezat”). Propozițiile non-simple pot fi ipotetice (formate cu ajutorul conjuncției „dacă”: de exemplu, „Dacă este ziuă, este lumină”), asertorice (formate cu ajutorul conjuncției „deoarece”: „Deoarece este ziuă, este lumină”), conjunctive (formate din două propoziții unite

⁵⁶ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 53.

⁵⁷ *Ibidem*, VII, 65.

⁵⁸ Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 290.

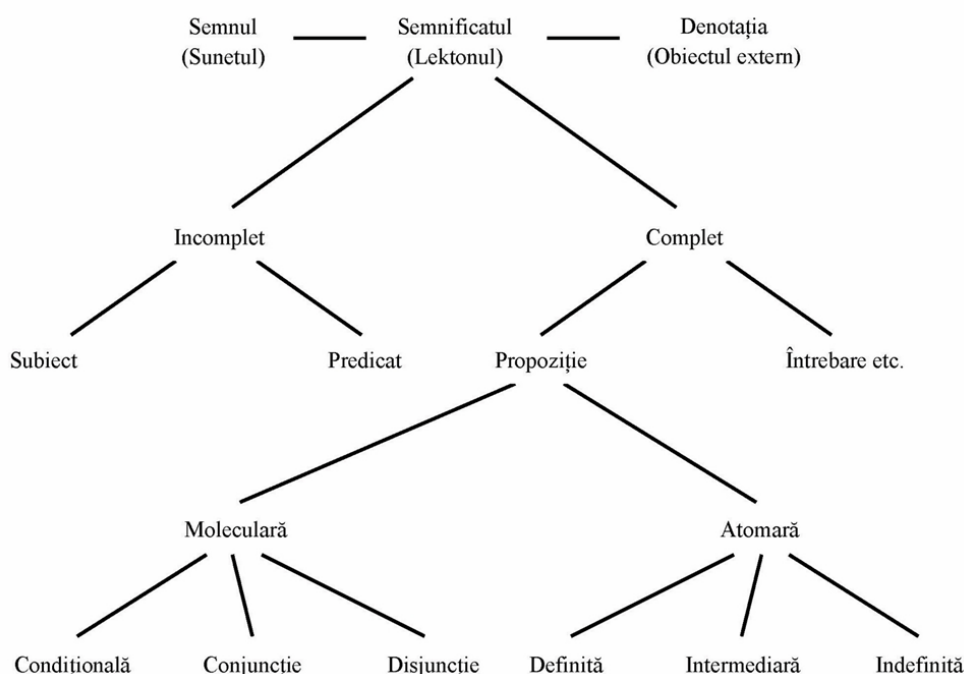
⁵⁹ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 66–68.

⁶⁰ *Ibidem*, VII, 68–75.

⁶¹ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VIII, 96–98.

prin conjuncția „și”: „Este ziuă și este lumină”), disjunctive (formate cu ajutorul conjuncției „sau”: „Sau este ziuă, sau este noapte”), cauzale (formate cu ajutorul conjuncției „din cauză că”: „Din cauza că este ziuă, este lumină”), comparative (formate cu ajutorul cuvintelor „mai” și „decât”: „E mai mult ziuă decât noapte”). Așa cum se știe, dintre toate aceste tipuri de propoziții non-simple, stoicii vor avea o preferință mai mare pentru propozițiile ipotetice și disjunctive, cele ce se pretau mai mult la jocurile lor logice. Ar mai fi de subliniat și faptul că în propozițiile non-simple apar și conectorii logici, utili mai apoi în teoria raționamentului.

Următoarea schemă, aparținând lui Benson Mates, ilustrează cele de mai sus⁶²:

Trebuie să adăugăm și că o discuție interesantă în acest context este cea referitoare la adevărul propoziției. Tradițional, știm că Chrysippos a fost cel care a susținut că orice propoziție este sau adevărată, sau falsă (principiul bivalenței, cum a fost numit în logica contemporană), în timp ce Aristotel admitea excepția de la această „regulă” în cazul viitorilor contingenți (motiv pentru care, mai târziu, logica polivalentă s-a numit și logică nechrysippiană).

Modalitatea propoziției. Conform lui Diogenes Laertios, stoicii au abordat și această problemă. Astfel, „unele lucruri sunt posibile, altele imposibile, unele

⁶² Benson Mates, *op. cit.*, p. 36.

necesare, altele necesare. Este posibil ceea ce se admite să fie adevărat, cu condiția ca nimic din împrejurările externe să nu-l împiedice de a fi adevărat, de exemplu: «Diocles trăiește». Imposibil e ceea ce nu se admite să fie adevărat, de exemplu: «Pământul zboară». E necesar ceea ce, pe lângă că-i adevărat, nu admite să fie fals sau, chiar dacă ar admite să fie fals, e împiedicat de a fi astfel de împrejurări exterioare, ca de exemplu: «Virtutea e utilă». Nu-i necesar ceea ce este adevărat – putând totuși fi și fals – dacă nu sunt condiții exterioare care să împiedice, de exemplu: «Dion se plimbă». O propoziție verosimilă este aceea care are multe șanse de a fi adevărată, de exemplu: «Voi fi în viață mâine»⁶³. La Chrysippos, proprietatea de a fi adevărată sau falsă a unei propoziții este legată de circumstanțele exterioare, conform tabelului următor⁶⁴:

	<i>Susceptibilă de a fi adevărată</i>	<i>Susceptibilă de a fi falsă</i>	<i>Nesusceptibilă de a fi adevărată</i>	<i>Nesusceptibilă de a fi falsă</i>
Circumstanțele exterioare i se opun	Imposibilă	Necesară	Imposibilă	Necesară
Circumstanțele exterioare nu i se opun	Posibilă	Non-necesară	Imposibilă	Necesară

Conectivale propoziționale. Mai întâi, despre *implicație*, favorita megaricilor și stoicilor. Am văzut mai sus că propoziția condițională este acea propoziție moleculară ce conține conectivul „dacă” („Dacă este ziuă, este lumină”). Conform lui Philon, o asemenea construcție devine falsă doar dacă are antecedentul adevărat și consecventul fals, ceea ce corespunde a ceea ce azi numim implicație materială; iată câteva exemple de care pomenește Sextus Empiricus, unde primele trei sunt adevărate, iar ultima falsă⁶⁵:

AA – „Dacă este ziuă, este lumină”

FF – „Dacă Pământul zboară, atunci Pământul are aripi”

FA – „Dacă Pământul zboară, atunci Pământul există”

AF – „Dacă este ziuă, atunci este noapte” (presupunând că afară este ziuă)

⁶³ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 75–76. Pentru problema modalității propoziției, cercetătorii mai indică și Cicero, *Despre destin*, XII.

⁶⁴ Jean-Baptiste Gourinat, *op. cit.*, p. 33.

⁶⁵ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VIII, 112–114.

Acestea ilustrează deci ceea ce s-a numit mai târziu implicația filoniană. Diodor va aduce unele corecții la aceasta⁶⁶: de pildă, propoziția „Dacă este ziua, eu discut” este adevărată câtă vreme eu discut, când tac este falsă (deci propoziția poate începe cu un membru adevărat și se poate termina cu un membru fals, ceea ce ar face-o falsă, conform criteriului lui Filon); de asemenea, propoziția „Dacă este noapte, atunci este ziua” este adevărată întotdeauna când afară este ziua, conform regulii prin care propoziția este adevărată când antecedentul este fals și consecventul adevărat; astfel implicația diodoreană va lua forma:

Dacă p , atunci q , dacă și numai dacă, pentru orice moment t , nu este cazul ca p să fie adevărată la momentul t , iar q falsă la momentul t .⁶⁷

Stoicii au preluat definiția lui Filon megaricul, iar ea este valabilă și azi în logica modernă⁶⁸. În ce privește *disjuncția*, se pare că stoicii preferau disjuncția exclusivă⁶⁹, definită drept propoziție moleculară adevărată conținând un membru adevărat (iar celălalt fals, evident)⁷⁰. *Conjuncția* este adevărată atunci când ambii membri ai ei sunt adevărați⁷¹. Lukasiewicz nu ezită să discute despre funcții de adevăr, ca în zilele noastre, adică „funcții ale căror argumente sunt propoziții și ale căror valori de adevăr depind doar de valorile de adevăr ale argumentelor lor”⁷². Conectivile propoziționale sunt interdefinibile la stoici (Chrysippos); de pildă, un condițional de tipul „Dacă cineva este născut sub Steaua Cânelui, atunci nu se va îneca în mare” poate fi transformat în „Nu amândouă: cineva este născut sub Steaua Cânelui și se va îneca în mare”⁷³.

Argumentul. De obicei, sunt alese pentru ilustrare următoarele două citate din Sextus Empiricus; deși nu se referă explicit la stoici, ci la filosofi „dogmatici”, ne dăm seama după exemplele ce succed aceste definiții că este vorba despre stoici⁷⁴:

„Demonstrația este, după afirmația dogmaticilor, un raționament care, cu ajutorul unor premise, acceptate dă la iveală pe calea deducției o concluzie non-evidentă”.

⁶⁶ Vezi Sextus Empiricus, *Schițe pyrrhoniene*, II, 110. În literatura de specialitate, *Schițele pyrrhoniene* sunt citate cu titlul *Pyrrhoneiaî hypotyposesis*. Am folosit traducerea lui Aram Frenkian, Editura Academiei Române, București, 1965.

⁶⁷ J.M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, p. 118.

⁶⁸ Vezi Jan Lukasiewicz, *op. cit.*, p. 204; vezi și Tadeusz Kotarbinski, *Leçons sur l'histoire de la logique*, PUF, Paris, p. 66.

⁶⁹ Benson Mates, *op. cit.*, p. 51.

⁷⁰ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VIII, 282.

⁷¹ *Ibidem*, VIII, 125.

⁷² Jan Lukasiewicz, *op. cit.*, p. 202.

⁷³ Apud Benson Mates, *op. cit.*, p. 55.

⁷⁴ Sextus Empiricus, *Schițe pyrrhoniene*, II, 135–137.

„Un argument este un sistem compus din premise și o concluzie. Se spune că premisele acestuia sunt judecățile adoptate prin consimțământul pentru stabilirea concluziei, iar concluzia este judecata stabilită de premise”.

Forma de bază a argumentului stoicilor este:

Dacă primul, atunci al doilea. Primul, deci al doilea.

De fapt, există cinci tipuri de argumente la care se reduc toate celelalte⁷⁵:

1. Dacă primul, atunci al doilea. Primul, deci al doilea
2. Dacă primul, atunci al doilea. Dar nu al doilea, deci nu primul
3. Nu atât primul cât și al doilea. Dar primul, deci nu al doilea
4. Sau primul, sau al doilea. Dar primul, deci nu al doilea.
5. Sau primul, sau al doilea. Dar nu al doilea, deci primul.

Aceste forme de bază, nedemonstrabilele (ca și derivatele lor), care ar fi fost stabilite de către Chrysippos⁷⁶, au fost calificate în logica modernă drept „capodopere ale înțelepciunii logice”⁷⁷, dar și autentice scheme de inferență cu corespondență în ceea ce în logica propozițională se numesc *modus ponendo ponens*, *modus tollendo tollens*, *modus ponendo tollens*, *modus tollendo ponens*⁷⁸. Ele sunt atât de evidente în raționare (povestește Sextus Empiricus), încât un câine, aflat la o trifurcație de drumuri, ajunge la a cincea nedemonstrabilă după ce miroase urmele vânatului pe primele două drumuri fără a mai mirosi al treilea drum, cu următorul argument: „Vânatul a luat-o sau pe acest drum, sau pe acesta, sau pe acesta. Dar el nu a luat-o nici pe acesta, nici pe acesta. Deci, a luat-o pe acest (al treilea) drum” (iar Chrysippos nu agreea asemănările dintre oameni și animale, considerându-le pe cele din urmă inferioare oamenilor)⁷⁹.

Cele cinci forme de bază sunt argumente simple la care se reduc argumente non-simple precum:

Dacă este ziuă, atunci dacă este ziuă este lumină

Este ziuă

Deci, este lumină

Fie 1 sau 2 sau 3

Nu 1

Nu 2

Deci 3

⁷⁵ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 80–81.

⁷⁶ Jan Lukasiewicz, *op. cit.*, p. 204. Pentru mai multe detalii, vezi Benson Mates, *op. cit.*, p. 69.

⁷⁷ Jan Lukasiewicz, *op. cit.*, p. 205.

⁷⁸ Tadeusz Kotarbinski, *op. cit.*, 64–65. J.M. Bochenski, *op. cit.*, p. 125.

⁷⁹ Sextus Empiricus, *Schițe pyrrhoniene*, I, 69.

După cum ne putem da seama cu ușurință, primul se reduce la forma de bază 1, cel de al doilea la forma de bază 5 și este ilustrarea schematică a raționării câinelui lui Chrysippos.

Argumentele au primit mai multe clasificări de la filosoffii stoici, dintre care selectăm aici câteva. O primă clasificare se referă la argumente valide și argumente nevalide. Un argument valid este unul în care o propoziție condițională are ca antecedent „îmbinarea premiselor” (conjunție), iar concluzia este consecventă; orice argument care nu satisface această condiție este nevalid⁸⁰. Dintre cele valide, unele sunt adevărate, altele false; adevărat este argumentul valid care are „combinația premiselor” adevărată, fals este cel ce nu satisface această condiție⁸¹. Unele dintre argumentele valide „inferă ceva evident” (au concluzia pre-evidentă)⁸²:

Dacă este ziuă este lumină
Este ziuă
Deci, este lumină

altele „inferă un lucru ascuns”:

Dacă sudoarea alunecă pe suprafață, atunci există pori inteligibili pe suprafață
Primul
Deci, al doilea

Acesta este un argument demonstrativ, adică unul prin care se descoperă ceva, în care se ajunge la o concluzie non-evidentă sau „mai puțin evidentă”⁸³ și este totdeauna valid și adevărat. Pentru argumentele nedemonstrative (nedemonstrabile), trebuie să ținem cont de faptul că termenul „nedemonstrabil” are un dublu înțeles la stoici: „unele nu sunt demonstrate, altele nu au nevoie de demonstrație” (fiind evidente, valide, precum cele cinci tipuri de mai sus)⁸⁴.

Argumente nevalide. Paradoxe. În epoca inventării logicii, dar și a problemelor legate de consistența gândirii, era imposibil ca stoicii să nu se aplece și asupra dificultăților logice. Benson Mates expune patru clase de argumente nevalide⁸⁵:

⁸⁰ *Ibidem*, II, 137.

⁸¹ *Ibidem*, II, 138.

⁸² Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VIII, 305.

⁸³ Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 45.

⁸⁴ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos*, VIII, 223.

⁸⁵ Benson Mates, *op. cit.*, p. 82–83.

1. Argumente incoerente, fără legătură logică între premise sau între premise și concluzie; de exemplu:

Dacă este ziuă, atunci este lumină
Dar, de fapt, se vinde grâu în piață
Deci, Dion se plimbă⁸⁶

2. Argumente redundante, „conținând o premisă fără a fi necesară pentru a trage concluzia”:

Dacă este ziuă, este lumină
Este ziuă
Dion se plimbă
Deci, este lumină⁸⁷

În paranteză fie spus, Mates observă că argumentul este „perfect valid, dar inelegant; poate că Sextus a făcut o greșală aici sau poate a urmat un manual inferior”⁸⁸.

3. Argumente cu scheme nevalide, de exemplu:

Dacă este ziuă, atunci este lumină
Nu este ziuă
Deci, nu este lumină⁸⁹

4. Argumente deficiente, conținând o premisă incompletă; exemplu:

Bogăția este sau bună sau rea
Ea nu este rea
Deci ea este bună⁹⁰

Aici, Sextus spune că prima premisă ar trebui să arate astfel: „Bogăția este sau bună, sau rea, sau indiferentă”.

Dintre paradoxele abordate de stoici, merită menționată în principal soluția identificată de Bochenski (și el urmând anumite surse mai vechi, deși, până la urmă, se pare, nu se știe exact care a fost soluția stoicilor și nici formula pe care ei au dezbătut⁹¹) la paradoxul mincinosului, soluție aparținând lui Chrysippos

⁸⁶ Sextus Empiricus, *Schițe pyrrhoniene*, II, 146.

⁸⁷ *Ibidem*, II, 147.

⁸⁸ Benson Mates, *op. cit.*, p. 83.

⁸⁹ Sextus Empiricus, *Schițe pyrrhoniene*, II, 147.

⁹⁰ *Ibidem*, II, 150.

⁹¹ Mario Mignucci, *The Liar Paradox and the Stoics*, în: Katerina Ierodiakonou (ed.), *Topics in Stoic Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 2005, p. 55.

(conform lui Diogenes Laertios, Chrysippos ar fi dedicat acestui paradox mai multe lucrări⁹²): „Sofismul despre acela care spune adevărul și aceia care spun la fel ca și el (...) se rezolvă similar. Nu trebuie să spunem că ei zic în același timp și adevărat și fals; pe de altă parte, nu trebuie să se presupună că același enunț exprimă simultan și adevărul și falsul în același timp, ci că enunțul este complet lipsit de sens. Și el contrazice enunțul menționat mai înainte și totodată propoziția că similar se poate vorbi și adevărat și fals, și că în asemenea probleme, enunțul este uneori simplu, uneori exprimând mai mult”⁹³. Această soluție a paradoxului mincinosului plasează pe Chrysippos printre „cassantes” (conform unei clasificări din Evul Mediu legate de dezbaterile din jurul problemei), adică printre cei care susțin că o propoziție precum „Eu spun falsul” nu este de fapt o propoziție, întrucât este lipsită de sens; alături de „cassantes”, se mai regăsesc „restringentes”, cei care susțin că propoziția e falsă, deoarece conține o contradicție, dar și cei care susțin că propoziția este o „inexplicabilia” (o aporie, în variantă grecească), un paradox, așa cum este cunoscut până astăzi⁹⁴. Dar situarea lui Chrysippos printre „cassantes” ridică o problemă semnalată încă de Cicero: „Dacă aceste enigme nu pot fi rezolvate și nu se descoperă în privința lor niciun criteriu care să permită să se răspundă dacă propoziția este adevărată sau falsă, ce se întâmplă cu definiția propoziției, care trebuie să fie sau adevărată, sau falsă?”⁹⁵ Cu alte cuvinte, dacă „Eu spun falsul” nu este o propoziție, pentru că este lipsită de sens, atunci definiția propoziției ca enunț ce poate fi adevărat sau fals intră în conflict cu rezolvarea paradoxului în manieră chrysippiană. Este totuși posibil ca Chrysippos să fi avut soluția și la această problemă, iar soluția să nu fi ajuns până la noi⁹⁶, așa cum nu au ajuns multe altele.

Alte mărturii dezvăluie că stoicii au abordat și alte argumente paradoxale sau sofistice; de pildă⁹⁷:

Om (conceptul general) nu este Socrate
 Socrate este om
 Deci Socrate nu este Socrate

Dacă cineva este în Atena, nu este în Megara
 În Atena este un om
 Deci, nu este un om în Megara

⁹² Diogenes Laertios, *op. cit.*, VII, 196.

⁹³ J.M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, p. 133.

⁹⁴ Mario Mignucci, *op. cit.*, p. 64-65.

⁹⁵ Cicero, *Academica*, II, 95. Am folosit ediția bilingvă de la Editura Flammarion, Paris, 2010, traducere, note și bibliografie de José Kany-Turpin.

⁹⁶ Mario Mignucci, *op. cit.*, p. 69.

⁹⁷ C. Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, I, 6, Leipzig, 1927, apud Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 304.

3. RAPORTUL DINTRE LOGICA ARISTOTELICĂ ȘI LOGICA STOICILOR

Deși am operat și până acum unele comparații între logica aristotelică și logica stoicilor, se cuvine în continuare să subliniem mai mult unele aspecte legate de raportul dintre cele două.

Pentru început, în afară de orice considerațiune asupra acestui subiect, cineva a pus întrebarea legitimă: „Au fost scrierile lui Aristotel cunoscute de stoicii timpurii, ideile lui Aristotel au avut vreo influență asupra dezvoltării logicii stoice?”⁹⁸ Au fost stoicii influențați de logica peripatetică și au dorit ei să meargă mai departe decât aceasta, există idei preluate ca atare sau derivate în logica stoicilor (în maniera în care Russell, de pildă, a preluat sau derivat idei de la Frege)?⁹⁹ Cu alte cuvinte, „se poate spune că Chrysippos a enunțat p , deoarece Aristotel a enunțat q ?” Cea mai „plauzibilă” concluzie”, deși „încă modestă”, ar fi că stoicii timpurii (Zenon, Chrysippos) au cunoscut logica aristotelică (inclusiv lucrările lui Teofrast), mai ales că Chrysippos a trăit în Atena, la o aruncătură de băț de Liceul înființat de Aristotel, iar stoicii au avut dispute cu peripateticii la provocarea celor din urmă (după mărturiile lui Ammonius, Boetius etc.; dar tot în acea vreme, a existat însă și opinia – Alexandru din Afrodisia – că Chrysippos nu a cunoscut logica lui Aristotel sau că nu a preluat anumite modele de la Teofrast); Chrysippos nu a spus explicit că a citit *Organonul* (a se citi de fapt că nu sunt mărturii în acest sens), dar un „cititor ingenios” va ști că l-a citit¹⁰⁰.

Pentru J.M. Bochenski, este de la sine înțeles că stoicii au cunoscut logica peripatetică. Și, spune el, în ciuda faptului că stoicii au tendința de a schimba în toată filosofia lor terminologia bine construită de Aristotel, ei urmează totuși unele căi deschise de Stagirit, mai ales în privința silogismelor ipotetice¹⁰¹, deși s-a spus și că logica stoicilor, fiind „pur nominalistă”, diferă „profund” de cea aristotelică și, prin urmare, ea nu este o simplă „reproducere”, o simplificare sau „imitație slabă” a logicii aristotelice, ci, din contră, ceva absolut diferit și chiar în opoziție cu concepția aristotelică¹⁰². Bochenski crede că cele cinci nedemostrabile ar fi fost discutate deja de către Aristotel, dar mai ales de Teofrast¹⁰³. S-a spus însă și că nu există dovezi că Chrysippos ar fi preluat cele cinci modele de argumentare de la Teofrast; Chrysippos și Teofrast ar fi adoptat aceleași modele independent, cu

⁹⁸ Jonathan Barnes, *op. cit.*, p. 23.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 23–25.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 29–30, 32, 40–41.

¹⁰¹ J.M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, p. 108.

¹⁰² Victor Brochard, *op. cit.*, p. 235. Acest autor nu ezită să facă o paralelă pe direcția nominalistă între logica stoicilor și logica lui J.S. Mill, deși cel din urmă nu se revendică de la stoici (p. 236).

¹⁰³ J.M. Bochenski, *La logique de Téophraste*, Fribourg, 1947, p. 9, apud Jonathan Barnes, *op. cit.*, p. 46.

aceleași conective propoziționale, fiind atât de evidente pentru logica cu silogisme ipotetice: „nu există niciun motiv să credem că Chrysippos le-a adoptat, *pentru că* (subl. ns. – M.D.) Teofrast le-a adoptat”¹⁰⁴; o concluzie mai potrivită în această problemă ar fi următoarea¹⁰⁵: „În starea actuală a dovezilor, nu avem niciun motiv convingător pentru a afirma că Chrysippos a fost în vreun fel influențat de logica formală a Liceului. Cercetătorii (*scholars* – n.n.) și alți romantici incurabili (în alt loc al studiului citat – n.n., sunt numiți «pseudo-istorici», atât cei vechi, cât și cei moderni, mulțumiți de obicei să opereze simple comparații între logica stoicilor și cea a peripateticilor¹⁰⁶) pot spune povești frumoase; antiromanticii vor spune poveștile opuse; istoricii sobri – sau chiar istoricii emoționali – trebuie, dacă le pasă de dovezi, să-și rezerve judecata”. Într-adevăr, este greu de imaginat că Chrysippos, la reputația lui de dialectician informat și acribic, nu a cunoscut logica lui Aristotel, însă a spune că este mai probabil ca Teofrast și Chrysippos au ajuns la aceleași cinci indemonstrabile independent este la fel de greu de imaginat, întrucât în acea lume mică a Atenei antice ideile circulau foarte ușor.

În al doilea rând, așa cum am spus și mai sus, Aristotel, rămânând încă fidel teoriei platoniciene privind esențele, se află într-o logică a termenilor, în timp ce stoicii lucrează într-o logică a propozițiilor; această comparație poate fi ilustrată prin următoarele întrebări de principiu: la Aristotel, întrebarea era „Aparține *A* lui *B*?”, în timp ce la stoici, dar și la megarici, întrebarea era „Cum poate fi enunțul *p* respins?”¹⁰⁷ Pentru a arăta că logica stoicilor este o logică a propozițiilor, Lukasiewicz spune că termenii „primul” și „al doilea” sunt variabile, întrucât stoicii nu foloseau litere, ci numere ordinale; aceste variabile înlocuiau propoziții („Este ziuă”, „Este lumină”), iar acest aspect devine mai clar în următorul exemplu: „Dacă Platon trăiește, atunci Platon respiră. Primul, deci al doilea.” Cu toate că și în logica aristotelică putem găsi propoziții ipotetice (ca în exemplul: „Dacă *a* aparține lui *toți b* și *c* aparține lui *toți a*, atunci *c* aparține lui *toți b*”), avem de-a face cu variabile pentru termeni, nu pentru propoziții¹⁰⁸.

Astfel, logica stoicilor elimină problema „cantității” propozițiilor (în vederea unor descrieri cât mai precise ale lucrurilor), o problemă atât de importantă în logica aristotelică, fiind una din fundamentele acesteia; de aceea, silogismul categoric este înlocuit de către stoici cu silogismul ipotetic și tot așa dispăre și problema genurilor și a speciilor și problema definiției prin gen proxim și diferență specifică: „Raționamentul se referă doar la indivizi și grup de calități legați conform unor anumite legi. Dacă *Socrate* prezintă calități exprimate prin cuvântul *om*, va trebui prezentată calitatea exprimată prin cuvântul *muritor*. Prin urmare, nu

¹⁰⁴ Jonathan Barnes, *op. cit.*, p. 47–49.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 52.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 38.

¹⁰⁷ J.M. Bochenski, *A History of Formal Logic*, p. 108–109.

¹⁰⁸ Jan Lukasiewicz, *op. cit.*, p. 199.

mai are rost să se ocupe de moduri și figuri silogistice”¹⁰⁹; este, de fapt, marea reformă înfăptuită de ei în logică, reformă care a inspirat și reforma logicii moderne din timpurile mai apropiate de noi în fața logicii tradiționale.

Lukasiewicz indică încă o diferență: în timp ce silogismul aristotelic este o „teză logică” („Dacă toți b sunt a și toți a sunt c , atunci toți b sunt c ” poate fi retranscris ca „Dacă α și β , atunci γ ”, unde conjuncția dintre α și β reprezintă antecedentul, iar γ consecventul, deci ca o implicație, iar implicația este o simplă propoziție ce poate primi valori de adevăr, o simplă teză logică), silogismul stoicilor este o „regulă de inferență” („Dacă p , atunci q ; p , deci q ” conține două premise și o concluzie, deci este o inferență, nu o teză logică), o schemă de inferență cu forța unei reguli de deducție ce se va numi mai târziu regula detașării¹¹⁰. De fapt, adaugă Lukasiewicz, „toate silogismele stoice sunt reguli de inferență. În acest sens, dialectica stoicilor diferă nu doar de silogistica aristotelică, ci și de logica modernă, care este un sistem de teze logice”¹¹¹. Cu toate acestea, recunoaște Lukasiewicz, stoicii au găsit de cuviință să-și transforme regulile de inferență în teze logice, conform exemplului „Dacă este ziuă și dacă este ziuă și este lumină, atunci este lumină”¹¹², ceea ce ne poate face să ne punem semne de întrebare asupra diferenței stricte între logica aristotelică și cea a stoicilor, câtă vreme unele formulări sunt, totuși, intersanjabile, iar logica modernă însăși a dovedit-o transformând silogistica aristotelică în formule conținând variabile propoziționale. Și se poate spune că „logica propozițiilor pe care ei au studiat-o este fundamentală în raport cu logica termenilor generali pe care a studiat-o Aristotel, nu în sensul că ea o include pe a doua, ci, dimpotrivă, în sensul că ea este presupusă de a doua”¹¹³. Pentru Lukasiewicz, însă, logica stoică a propozițiilor este mai importantă decât logica aristotelică a termenilor, iar dovada o constituie faptul că, dacă intenționăm să reducem silogismele de figura a doua și a treia la prima figură, așa cum a făcut și Aristotel în *Analitici*, trebuie să ne folosim de anumite teze ale logicii propozițiilor¹¹⁴.

Și Tadeusz Kotarbinski, urmându-l pe Jan Lukasiewicz, consideră logica stoicilor ca pe un progres față de logica aristotelică, măcar prin faptul că negația nu se mai raportează la termeni, ci la propoziții (folosindu-se un cuvânt special plasat în fața propoziției) sau prin faptul că „conjuncția sau alternativa nu sunt utilizate doar pentru propoziții compuse din doi membri, ci, în mod egal, pentru mai mulți membri”¹¹⁵. Totuși, recunoaște autorul menționat, stoicii nu au fost tocmai originali;

¹⁰⁹ Victor Brochard, *op. cit.*, p. 224–225.

¹¹⁰ Jan Lukasiewicz, *op. cit.*, p. 200–201.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 201.

¹¹² *Ibidem*, p. 201.

¹¹³ William Kneale, Martha Kneale, *op. cit.*, p. 193.

¹¹⁴ Jan Lukasiewicz, *op. cit.*, p. 209.

¹¹⁵ Tadeusz Kotarbinski, *op. cit.*, p. 67.

de pildă, nu au fost primii care au introdus silogismele ipotetice și alternative, „adică cele în care cel puțin una dintre premise este o implicație sau o alternativă”, având predecesori doi discipoli ai lui Aristotel, anume Teofrast și Eudemos¹¹⁶.

S-a mai constatat o asemănare cu logica lui Aristotel: ambele se referă la realități (Lukasiewicz ar avea unele rezerve); logica modernă, care continuă linia deschisă de stoici în logica propozițiilor, sfârșește într-un calcul simbolic, fără legătură cu realitatea, își găsește legitimitatea în însuși acest calcul suficient sieși¹¹⁷.

4. CONSIDERAȚIUNI FINALE

Considerată multă vreme de către unii istorici „un formalism van și steril” sau o slabă imitație a logicii aristotelice, cum am menționat deja mai sus¹¹⁸, atacată de contemporanii ei (epicureienii, scepticii, dar mai ales peripateticii, preocupați să apere logica magistrului¹¹⁹), logica stoicilor își va schimba soarta în timpurile mai apropiate. Ea va fi văzută uneori ca o reacție la logica aristotelică¹²⁰, alteori ca o încununare a științei stoicilor. Dar a fost văzută și ca o reformă în logică în raport cu logica aristotelică (aidoma logicii moderne față de logica tradițională), o reformă înfăptuită de Zenon, dar mai ales de Chrysippos¹²¹. Această reformă constă în conceperea logicii ca raport între propoziții; necesitatea, la stoici, „stă în puterea relației, în raporturile dintre propoziții, de unde întreaga teorie a raționamentului care, la ei, se formează cu ajutorul propozițiilor luate ca unități”¹²².

Dar restabilirea demnității logicii stoicilor are loc mai ales datorită lui Jan Lukasiewicz, care nu vede în acuzația de formalism vreo vină oarecare; dimpotrivă, „formalismul, sau, mai bine, *formalizarea*, înseamnă idealul de exactitate pe care orice sistem deductiv se străduiește să o atingă. Spunem că un sistem construit axiomatic, deductiv, este formalizat când corectitudinea deducțiilor din sistem poate fi verificată fără a trebui să ne referim la înțelesul din spatele expresiilor și simbolurilor folosite în deducții. Ele pot fi verificate de către oricine înțelege regulile de inferență ale sistemului. În acest sens stoicii pregătesc calea spre formalism și nu sunt suficient de apreciați pentru aceasta. Ei țin strict la cuvinte și nu la înțelesurile lor, ceea ce reprezintă principala cerință a formalizării, și o fac în conștientă opoziție cu peripateticii”¹²³. Și autorul polonez conchide: „Logica

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 67-68.

¹¹⁷ Victor Brochard, *op. cit.*, p. 243 (deuxième étude).

¹¹⁸ Victor Brochard, *op. cit.*, p. 220, 235. C. Prantl, *op. cit.*, p. 404.

¹¹⁹ Benson Mates, *op. cit.*, p. 87.

¹²⁰ Victor Brochard, *op. cit.*, p. 235.

¹²¹ Arnold Reymond, *op. cit.*, p. 162.

¹²² Anton Dumitriu, *op. cit.*, p. 309.

¹²³ Jan Lukasiewicz, *op. cit.*, p. 207–208.

propozițiilor este baza tuturor sistemelor logice și matematice. Trebuie să fim recunoscători stoicilor pentru că au pus bazele acestei teorii admirabile”¹²⁴.

Observăm, mai întâi, că, pentru partizanii logicii moderne, matematico-simbolice, logica stoicilor este mai importantă decât logica aristotelică, ea reprezintă un progres autentic. Astăzi, însă, ne dăm seama cu ușurință că ambele au rolul lor distinct și chiar pot colabora. Cum spuneam în altă parte, cum nu există știință fără un limbaj noțional, logica de tip aristotelic intervine în stabilirea conceptelor din științe, inclusiv în matematică, unde de obicei acționează logica matematică. Științele exacte utilizează un limbaj simbolic, iar aici logica matematică poate deține un rol important prin ordonarea logică a simbolisticii acestora. Ambele tipuri de logică sunt instrumente necesare construcției științifice, dar nu pot fi înlocuite una prin cealaltă. Dar în cunoaștere în genere, cele două logici nu pot acoperi toate nevoile de cercetare cu relevanță logică; cel puțin în domeniul filosofiei, atunci când se ajunge la un nivel mai mare de generalitate, la nivelul categoriilor, de pildă, trebuie admis al treilea tip de logică, cea speculativă, care poate susține mecanismul lor dialectic.

Mai observăm, în al doilea rând, că există cercetători precum Jan Lukasiewicz, care declară că stoicii au pus bazele logicii propozițiilor, deși e clar că rădăcinile ei sunt mai adânci, foarte vizibile, în logica megarică. Motivul ar fi că stoicii au luat sub nume propriu dezvoltarea acestei logici „într-un timp în care megaricii nu mai erau acolo pentru a disputa această moștenire”¹²⁵.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 210.

¹²⁵ Robert Muller, *Introduction à la pensée des mégariques*, Librairie J. Vrin, Paris, Éditions Ousia, Bruxelles, 1988, p. 202.